

З-поміж останніх указів президента Ющенка один, присвоєння Степанові Бандері звання Героя України, неабияк розбурхав українське суспільство і викликав хвилю відгуків (переважно неохвальних) із-за кордону, аж до сумнозвісної ухвали Європарламенту. Попри те, що події наступних кількох місяців докорінно змінили контекст того акту й змінили саме суспільство, автори та редактори «Критики» вважають, що проблема героїзації чи засудження Бандери та ставлення до ідеологічної спадщини і практики ОУН-УПА лишаються на часі й мають цікавити принаймні національно свідому та, водночас, демократично і проєвропейськи зорієнтовану частину інтелектуальної спільноти. Розв'язання цієї проблеми та вибір шляху до цього розв'язання, як видається, безпосередньо дотичні до пошуку адекватних відповідей на ті виклики, що ставить перед нами зміна політичного режиму, загроза розколу країни чи втрати суверенітету, обмеження або скасування демократичних свобод, зростання рівня ксенофобії та ресентименту в суспільстві тощо. Докладніше про це підґрунтя, мотивацію та контекст дискусії можна прочитати в дописах Володимира Кулика й Андрія Портнова.

Водночас для такого обговорення неабияк важить міжнародний контекст. Ющенків указ спричинився до появи численних коментарів від фахових істориків-україністів і центральноевропейців, і не тільки з кола української діаспори. З-поміж таких коментарів можна виокремити статтю відомого політолога, професора Ратгерського університету Олександра Мотила (опубліковану 11 березня 2010 року в «The Moscow Times»: www.themoscowtimes.com/opinion/article/difficult-task-defining-banderas-historic-role/401361.html; з українським перекладом «Визначити історичну роль Бандери – складне завдання» можна ознайомитися в inozmi.glavred.info/articles/3028.html), знаного дослідника центрально-східноєвропейської історії XX століття, професора з Єльського університету Тимоті Снайдера (вміщуємо тут її переклад), професора Альбертського університету, українця і білорусиста Дейвіда Марплза та інших впливових науковців і публічних інтелектуалів. Уміщений у регіональному канадському часописі «Edmonton Journal» коментар проф. Марплза, загалом вельми скептичний як щодо Ющенкового рішення, так і щодо постаті провідника ОУН, мав загалом пропедитивний характер і адресований був передусім до мало чи взагалі не поінформованої публіки, проте цікавої до сучасних та історичних подій у чужій для неї Україні. Посутньо й у головних висновках цей допис не надто відбігає від статей згаданих тут науковців, можливо, містив рішучіші й однозначніші судження та послідовніше наголошував причетність ОУН і її провуду до геноциду євреїв за нацистської окупації. Імовірно, з цієї причини, хоч і не тільки, саме цей текст почали жваво коментувати

головно українські читачі й дописувачі часопису, відтак урухомивши одну з найрозгорнутіших і найзапекліших дискусій навколо ставлення до «проблеми Бандери». До «Edmonton Journal» зголосилися переважно пробандерівські автори, зокрема Степан Бандера-мол., Марко Левицький, Любомир Маркевич, яким мало хто опонував. Однак цілком окремим і, мабуть, найцікавішим відгалуженням дискусії виявилася епістолярна полеміка між двома знайомими істориками: директором КІУС Зеноном Когутом, який скритикував Марплзів підхід у листі до редакції, і професором Альбертського університету Іваном Химкою, який просто у заголовку своєї відповіді д-ру Когуту поставив запитання про те, чи

Тимоті Снайдер

Новообраному президентові України доведеться звернути увагу на історію, бо його попередник нещодавно оголосив героєм давно померлого українського фашиста. Надавши Степанові Бандері (1909–1959) 22 січня найвищу державну нагороду, звання «Героя України», Віктор Ющенко спровокував протести з боку головного рабина України, президента Польщі та великої кількості власних громадян. Це не дивно – Бандера прагнув перетворити Україну на однопартійну фашистську диктатуру без національних меншин. Протягом Другої світової війни його прибічники вбили багатьох поляків

з польською державністю. Проте сформована з українських ветеранів у Польщі Українська військова організація стала послідовницею руху, що прагнув змінити кордони Європи – фашизму. Беручи за приклад Беніто Мусоліні, який прийшов до влади в Італії у 1922 році, члени УВО влаштували низку невдалих замахів на польських політиків.

На той час, коли у 1929 році Українська військова організація стала Організацією українських націоналістів (ОУН), у ній домінувало молоде покоління. Молодих терористів, таких, як Степан Бандера, сформували не доведені імперії, а фашистська ідеологія та досвід національної дискримінації у Польщі. У 1920-х роках польська влада закрила українські школи, ігноруючи раніші обіцянки забезпечити українцям національну автономію. На зламі 1920–1930-х років, коли новий польський уряд прагнув примирення із п'ятьма мільйонами своїх громадян-українців, українські націоналісти рішуче перешкоджали досягненню будь-якої компромісної згоди. Бандера був одним із чільних організаторів терористичних кампаній, розпочатих із метою спровокувати польську помсту і в такий спосіб змусити українців не визнавати польського уряду. Головними мішенями замахів стали українці та поляки, що воліли співпрацювати. Тадеуша Голука, одного з чільних прихильників українсько-польського зближення, члени ОУН убили в лікарняному ліжку. Крім цього, члени ОУН намагалися (але не спромоглися) вбити Генрика Юзевського, що провадив політику національних поступок для українців у Польщі.

Бандера та його побратими, українські націоналісти, добре знали про значно суворіші репресії по-советськи бік кордону, де жило значно більше українців. Однак, з огляду на ефективність советської таємної поліції, діяти вони могли лише у межах Польщі. Втім, вони відреагували на навісисне умиртвлення голодом мільйонів селян, що його здійснив Сталін у Советській Україні у 1933 році. Ймовірно, Бандера був причетний до планування відплатного вбивства советського дипломата у Польщі, скоєного наприкінці того року. Українські націоналісти сподівалися використати суд над молодим українцем, що виконав замах, як форум для поширення звістки про голод, але польська влада цього не допустила. Українські націоналісти (як і багато інших українців у Польщі та деінде) з гиркотою сприйняли відмову Заходу відреагувати на масові смерті в СССР. Того ж 1933 року владу в Німеччині захопив Гітлер. Бандера та інші націоналісти вважали нацистів одинокою силою, спроможною знищити обидвох їхніх загарбників – і Польщу, і Советський Союз. Діячі ОУН налагодили зв'язки з німецькою військовою розвідкою.

У червні 1934 року від рук ОУН загинув Броніслав Перацький, польський міністр внутрішніх справ. Перацького вбили після того, як він

Президент Ющенко покладає квіти до пам'ятника Степанові Бандері у селі Старий Угринів на Івано-Франківщині (2 лютого 2010 року)

мають українці обстоювати спадщину ОУН-УПА («Should Ukrainian Studies Defend the Heritage of OUN-UPA?»). По тому диспутанти обмінялися ще двома листами, і відтак епістолярій широко розійшовся серед спільноти англомовних українців завдяки популярним електронним розсилкам. Ми вважаємо, що вельми інтелегентний, змістовний і важливий для українського інтелектуала діалог двох давніх авторів «Критики», чий позиції (поза межами питання про Бандеру) загалом не аж так далеко відбігають одна від одної та від редакційної політики нашого часопису, загалом заслуговують на переклад і впровадження до контексту україномовного обговорення.

Згодом усі матеріали «едмонтонської дискусії», як також і всі проф. Марплза, проф. Снайдера та проф. Мотила, вміщені тут коментарі Володимира Кулика й Андрія Портнова (ймовірно, і деякі далішні полемічні репліки й коментарі, яких сподіваємося від наших читачів), разом із матеріалами тривалої дискусії навколо проблеми Бандери, ОУН й УПА, що довгий час точилася на сайті Zaxid.net, цієї осені вийдуть у світ окремою книжкою, яку готує член редколегії «Критики» проф. Ярослав Грицак у видавництві «Грані-Т».

За редакцію «Критики»
Андрій Мокроусов

та євреїв. Навіщо президентові Ющенку, очільникові демократичної Помаранчевої революції, реабілітація такої постаті? Бандера, який зазнав багаторічного польського та нацистського ув'язнення й загинув від рук советського КГБ, є для багатьох українців символом боротьби за незалежність у XX столітті.

Степан Бандера народився 1909 року і змужнів у той час, коли справа національного самовизначення тріюфувала у значній частині Східної Європи, але не в Україні. На початок Першої світової війни землі нинішньої України були поділені між Російською імперією та Габсбурзькою монархією; коли кровопролиття завершилося, ці землі знову було поділено – цього разу між новоствореним Советським Союзом і незалежною Польщею. Совети зборили одне українське військо, поляки інше. Так українці стали найбільшою національною меншиною і в Советському Союзі, і в Польщі. З часом більшість українських політичних партій у Польщі змирилися

Timothy Snyder. «A Fascist Hero in Democratic Kiev». Переклав з англійської Павло Грицак за публікацією у блогівому розділі сайту «New York Review of Books», www.nybooks.com/blogs/nyrblog/2010/feb/24/a-fascist-hero-in-democratic-kiev/

Світлана Микитюк / УНІАН

почав переговори з поміркованими українськими групами у Польщі. За участь в організації вбивства Степана Бандери в січні 1936 року засуджено до смерті. Цей вирок згодом замінили довічним ув'язненням. Бандера вийшов із в'язниці у вересні 1939 року, коли німці напали на Польщу, і відтоді прагнув стати на чолі ОУН. Натомість вона розділилася на дві групи, і Бандера очолив радикальнішу з них (бандерівську ОУН, або ОУН-Б).

Бандера діяв у такому часі й місці, де до насильства вдавалися охоче, але де шанси силою добитися національної незалежності України були мінімальними. Його послідовники поринали чимраз глибше у вир насильства на східному фронті, але це не допомогло їм створити українську державу. У 1939 році німці таки знищили Польщу, як сподівалися українські націоналісти. 1941 року німці спробували знищити Советський Союз. Коли у червні Вермахт напав на СРСР, до нього приєдналися війська Угорщини, Румунії, Італії та Словаччини, а також невеликі угруповання українських добровольців з ОУН-Б. Деякі з цих українських націоналістів допомагали німцям організувати вбивчі погроми євреїв. Вони допомагали втілювати в життя німецьку політику, але ця політика узгоджувалася з їхньою власною програмою етнічної чистоти і їхнім ототожненням євреїв із советською тираниєю.

Втім, політичні плани українських націоналістів не були ідентичними з планами Гітлера. В червні 1941 року прихильники Бандери проголосили незалежну українську державу, водночас обіцяючи нацистській Німеччині співпрацю. Адольфа Гітлера українська незалежність не цікавила ані на цих, ані на будь-яких інших умовах, тому більшість проводу ОУН-Б він зрештою наказав заарештувати. Самого Бандеру ув'язнено в Берліні, а пізніше в таборі у Заксенгаузені. Подібно до інших помітних представників східноєвропейського націоналізму, Бандеру тримали про всяк випадок, на майбутнє, коли він міг би знадобитися нацистам.

На початку 1943 року, коли група Бандери взяла під своє командування партизанську армію, сам Бандера ще був ув'язнений у Заксенгаузені й не мав жодного впливу. Коли у Сталінградській битві перебіг війни повернувся проти німців, українці, що до того служили в них як допоміжна поліція, покинули їх і подалися в ліси. Серед обов'язків української поліції було масове винищення західноукраїнських євреїв. Ці українці, частина з яких були членами ОУН-Б, стали осердям Української повстанської армії (УПА), що протиставилася і чинній німецькій окупації, і прийдешній советській. Микола Лебедь та Роман Шухевич, двоє чільників організації Бандери, поставили УПА під контроль ОУН-Б.

Під командуванням Лебедя та Шухевича УПА у 1943 та 1944 роках взялася до етнічного очищення Західної України від поляків. Партизани УПА вбили десятки тисяч поляків, переважно жінок і дітей. Загинула також частина євреїв, яких переховували польські родини. Поляки (та жменька вцілілих євреїв) утекли з сіл, що їх контролювала УПА, до міст, що їх контролювали німці. Ті з них, кому вдалося залишитися живим, сформували організації са-

мооборони, стали на службу до німецької поліції (замінивши там українців) або ж приєдналися до советських партизанів, що боролися проти УПА. В усіх випадках поляки мстилися на українських цивільних. Зрештою, члени самої УПА вбили чи не стільки ж українців, як і поляків, бо всіх неприхильних до власного штибу націоналізму вважали зрадниками.

Після того, як улітку 1944 року Червона армія вигнала німців з України, УПА розгорнула широкомасштабну партизанську війну проти советських військ. Наприкінці 1944 року німці випустили Бандеру із Заксенгаузена, і той міркував над поверненням до України. Проте соратники відмовили його, мотивуючи тим, що Бандера був надто цінним як символ боротьби, і йому не слід було ризикувати життям. Тим часом тисячі українців полягли у боротьбі за незалежність під його іменем. Жодне інше підпілля військо не чинило настільки тривалого спротиву советській владі й не спричинило таких втрат, як УПА. Однак на кінець сорокових років совети перемогли, вбивши понад сотню тисяч українців і депортувавши до Сибіру значно більше. Якщо вірити советській статистиці, то українські націоналісти зазнали у боротьбі з комуністичною владою більших втрат, ніж армія США у корейській та в'єтнамській війнах разом узяті.

Саме цю жертвну спадщину нині ототожнюють із Бандерою численні мешканці Західної України і саме її забуття не хочуть допустити. УПА також провадила бойові дії з польського боку кордону, де чинила спротив польському комуністичному режимові, що депортував українців із їхнього рідного краю. Багато з тих, що вступили до УПА, і в Советському Союзі, і в комуністичній Польщі, зробили це по війні з міркувань самозахисту. Ці люди не мали жодного стосунку до ранішніх убивчих кампаній. Із початком Холодної війни деяко з членів ОУН-Б та воїнів УПА завербувала британська та американська розвідка. Їх зрештою закинули на парашутах із безнадійними місіями за советський кордон. Советські та польські комуністи, зміцнивши на кінець 1940-х років своє правління, здемонізували ОУН та українських партизанів як «німецько-українських фашистів». Це означення було достатньо влучним, щоб стати дієвою пропагандою і в Советському Союзі, і поза його межами. Сам Бандера по війні залишився у Німеччині і став чільною постаттю у фрагментованому середовищі українських націоналістів у Мюнхені. Він не відмовився від ідеї фашистської України аж до 1959 року, коли загинув від замаху, вчиненого КГБ.

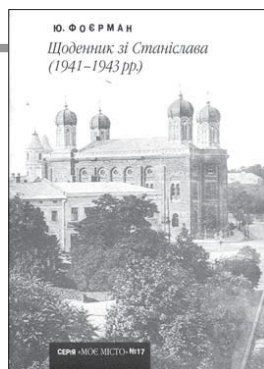
Фашизм не мав значної ваги в Східній та Центральній Україні, а в західній набрав її лише за дуже особливих обставин Другої світової війни й антисовєтської партизанки, коли терористи з досвідом підпілних операцій діставали природно перевагу. Проте Бандеру асоціюють із певною альтернативною історією його країни — історією, що лежить поза досягненням Росії та Советського Союзу. Бандера народився на теренах Габзбурзької монархії, а не Російської імперії, а рух його почався у Польщі, а не в Советському Союзі. Частиною СССР ці землі стали тільки внаслідок Другої

світової війни. Українські націоналісти з регіону вважали себе частиною ширшого європейського руху, і мали рацію. Відхід від фашистської ідеології у Південній, Центральній та Західній Європі стався лише після Другої світової війни, в обставинах американської окупації та достатку. Для багатьох західних українців переможа хода Червоної армії на захід через їхню батьківщину означала не так визволення, як початок нової окупації. УПА несла у собі єдину надію на національну самооборону.

Це одне із прочитань української історії, проте воно не панівне. Ющенко зазнав дошкульної поразки у першому турі президентських виборів. Почасті її причина може ховатися у тому, що значно більша кількість українців ідентифікують себе з Червоною армією, ніж із партизанами-націоналістами із Західної України. Після того, як Бандеру оголошено героєм, в Одесі спалили його опудало. Навіть у Львові навколо спорудженого 2007 року мавського владі пам'ятника Бандері впродовж виборчої кампанії стояла варта. Для Ющенка, народженого не на західній Україні, визнання Бандери було частиною ширшої спроби дистанціювати Україну від спадщини сталінізму. Всі, хто цікавиться історією советської України — від Владіміра Путіна в Москві до українських націоналістів-емігрантів у Торонті, — знають, що партизани-бандерівці надзвичайно рішуче

опиралися встановленню сталіністської влади. Отож у рішенні Ющенка можна спостерегти певну бінарну політичну логіку: уславлення Бандери означає відкидання Сталіна, а отже, відкидання будь-яких претензій Москви на владу над Україною.

Хоча реабілітація Бандери узгоджується з ідеологічною боротьбою середини ХХ століття, з етичного погляду сенсу у ній нині мало. Ющенко, який нещодавно хвалив вирок київського суду, що засуджував Сталіна за геноцид, вважає героєм людину, чия політична програма закликала до етнічної чистоти й чий прихильники причетні до етнічних чисток проти поляків, а в деяких випадках до Голокосту. Бандера опонував Сталінові, але це не означає, що він дуже від Сталіна відрізнявся. У боротьбі обох за Україну видно тріумф принципу, спільного для фашистів і комуністів. Цей принцип стверджує, що політична трансформація освячує насильство. Саме цю спадщину, видавалося, поборили учасники революцій у Східній Європі, від польської «Солідарности» 1980-х років до президентських виборів 2004 року в Україні. Тоді, під час Помаранчевої революції, мирні демонстрації на захист вільних і чесних виборів привели Ющенка до президентства. Визнання Бандери в момент відходу з президентського посту кидає тінь на Ющенкову політичну спадщину. □

Юліуш Фоєрман Щоденник зі Станіслава (1941–1943 pp.)

Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009

Коли йдеться про реальні вияви патріотизму — згадуваного, з огляду на реальні події, до речі й не до речі, — то, на мою думку, одним із найпростіших і найкращих його виявів у сфері книговидавництва можна вважати серію «Моє місто» івано-франківського видавництва «Лілея-НВ». Недорогі тонкі книжки послідовно розгортають ту чи ту сторінку історії міста, значення міту котрого істотно переважає його фактичну роль в історії країни. Багатоманне (якщо можна застосувати це слово до книжечок такого формату) видання справляє, однак, враження реальної спроби переосмислити історію «третьої столиці» Галичини та всього регіону.

У Станіславі до Другої світової війни приблизно 70 відсотків населення становили євреї; тут діяло окреме гето, завдяки діяльності котрого після війни від станіславського єврейства залишилися тільки спогади. Беручи

до уваги на антисемітську політику попередньої влади, не слід дивуватися, що вперше спогади Юліуша Фоєрмана про станіславське гето було видано польською мовою у 1966 році завдяки зусиллям варшавського Інституту єврейської історії. Українське видання засвідчує, що можна сподіватися повернення в сучасну культуру Галичини принаймні однієї з питомих рис інтелігентності, поруйнованої історичними зламами ХХ століття, — здатності відчувати живий інтерес до історії.

Кваліфікований переклад із польської виконав Борис Арсен, З. Жеребецький підібрав доречні ілюстрації (числом 28). Усе це разом із післямовою Михайла Головатого творить добрий супровід мініатюрному, вміщеному на 54 сторінках текстові, в якому йдеться про перебіг подій у станіславському геті, чия історія мало чим різниться від історії всіх інших нацистських концентраційних таборів.

На початку книжки автор коротко і точно окреслює причини, через які єврейське населення не залишило воєнного Станіслава, зокрема, звісно, через небажання полишати родину та майно. Дальші події вписуються у страхітливую схему діяльності будь-якого нацистського гета: масові та поодинокі розстріли, пожежі, вивезення тисяч євреїв на втрату в табори смерті, самогубства тих, хто через вік не міг отримати посвідчення працездатності, а тому був приречений на розстріл... Юліуш Фоєрман мав дивовижну пам'ять справжнього історика: він наводить точні дати, топоніми та імена всіх діючих осіб, що були дотичні до станіславської катастрофи й потрапили в його поле його зору. Через це книжка варта уваги не тільки патріотів Станіслава, а й професійних істориків України.

Богдана Пінчевська